

MUUSEUMI MÕTE

Eesti muuseumide identiteedimuutustest 19.–20. sajandil

Mariann Raisma

Tänapäevane muuseum on kogu oma eksistentsi aja olnud seotud modernismiajastu põhimõistetega — rahvuse, riigi ja indiviidi ideega, mille abil mõtestatakse muuseumi rolli enamasti kas siis rahvusliku, riikliku või individuaalse identiteedi kandjana. Eri- nevus nende mäluasutuste tüüpides, rollides ja tähendustes tule- nebki erinevatel väärtustel põhinevatest mineviku tõlgendamise kontseptsioonidest.

Prantsuse filosoofi Paul Ricoeuri mõte, et *aeg muutub inim- likuks niivõrd, kui ta on väljendatud narratiivina*, on seotud ajaloo enda narratiivsuse kõrval ajaloo narratiivide jutustajatega. Muu- seum kui visuaalselt kõige atraktiivsem ning kõnekam mäluasutus mõjutab minevikumõistmist just ajaloo “kirjutamise” tasandil ning seetõttu on tal väga oluline tähendusväli. Muuseum on üks huvit- avamaid institutsioone, mille kaudu analüüsida paradigmuu- tuste peegeldusi mälukultuuris ning võimu ja pärandi omavahelisi suhteid.

Nüüdisaegse muuseumitraditsiooni loojaks on ühelt poolt kol- lektsionärid ning teiselt poolt ühiskond, mis vajas uut tüüpi ins- titutsiooni — avatud mälupanka, maailma ja mineviku süstemati- seerijat ja kujundajat. Saksa kunstiteadlase Aloys Hirti 1778. aas- tal öeldud sõnad, et *kunstiteoseid ei tohiks hoida paleedes, vaid muuseumides. Need on kogu inimkonna pärand* (Mordaun Crook 1973: 33), võtavad kujundlikult kokku valgustusajastul toimunud

museoloogilise revolutsiooni, kui mõnekümne aasta jooksul for- meeriti avaliku muuseumi eesmärgid, rollid, tegevus ning arhitek- tuursed alused. Ajastu visionäärid tegelesid muuseumi mõtte ku- jundamisega. Diderot kirjutas 1765. aastal oma entsüklopeedias, milline võiks välja näha uus muuseum, nimetades seda Kuns- tide ja Teaduste Templiks. Kunstide ja teaduste keskmuseum pidi kollektsioonide kõrval hõlmama ka erinevaid teadusühinguid, nn akadeemiaid, mille laiemaks eesmärgiks oli kultuuri ja loo- duse teaduslik uurimine (Raisma 2008a: 89). Valgustusajastu- le iseloomulik inimliku teadmise võidukäik, ajaloo terviklikkuse tunnetamine, ratsionalism ja modernistlik progressiivalus olid ka uue muuseumimudeli ideelisteks alusteks, mis arenesid käsikäes 19. sajandi jooksul.

Sümboolselt võiks kaasaegse muuseumiinstituutsiooni alustala- deks nimetada kolme vaala: Ashmole’i muuseumi, Briti Muu- seumi ning Prantsuse Muuseumi. Kõigil neil kolmel asutusel on mäluasutuste kujundamisel väga kõnekas roll, sümboolselt saab neile tuginedes kõnelda kaasaegse muuseumi identiteedist — avat- tud, ilmalikust ja rahvuslikust institutsioonist.

Diderot’ entsüklopeedias antiikaegse Aleksandria *mouseion*’i ja Louvre’i kõrval kolmanda muuseumina mainitud Ashmole’i muuseumi võib pidada moodsa muuseumitraditsiooni rajajaks. 1683. aastal Oxfordi ülikooli juures avatud muuseumi puhul oli tegemist esimese museoloogilise institutsiooniga, mille eksposit- sioon oli suunatud publikule ning mis oli organiseeritud peda- googilistel alustel. Tradescantide perekonna kuriositeetide kogust välja kasvanud Ashmole’i muuseum, mis kujunes ülikooli teadus- ja õppekeskuseks oma ekspositsioonide, laboratooriumide ja audi- tooriumidega, inspireeris paljusid Euroopa ülikooli looma oma muuseume just Ashmole’i eeskujul.

Ashmole’i muuseumi avatus, kogude laiahaardelisus ning har- idusalane tegevus seob seda Euroopa esimeste suurte muuseumi- dega. 1753. aastal asutatud Briti Muuseumi võib pidada esimeseks avalikuks, ilmalikuks ja rahvuslikuks muuseumiks — rahva muu- seumiks sõna otseses mõttes, kuna initsiatiiv muuseumi loomiseks tuli Briti Alamkojast ning raha muuseumikogude omandamiseks saadi rahvuslikust loteriist. Selle tulemusel omandati Sir Hans Sloane’i (1660–1753) rikkalik, juba tollal Euroopas laineid löönud

kollektsioon, mis hõlmas maailma eri paikade loodusteaduslike kogusid, vanu esemeid antiigist, Idamaadest ja keskajast, münte, joonistusi ja käsikirju. Tänapäevani on Briti Muuseumi keskmes maailmakultuuri pärand — Egiptusest ja antiigist Aasia kultuurideni, arheoloogiast loodusteaduslike kogudeni. Just Briti Muuseumis on realiseerunud kõige suurejoonelisemalt valgustusajastu soov haarata, tajuda ning vallata maailma pärandi lõputut mitmekesisust.

Louvre'is 1793. aastal avatud Prantsuse Muuseumi¹ idees seoti kaks olulist poolt — rahvuslik eneseteadvus ühendati uue riikliku ideoloogiaga. Valjuhäälselt kuulutati, et kunst nii nagu ka muuseum kuulub rahvale. Tollane siseasjade minister Roland määratles muuseumi mõtte liigagi ühemõtteliselt: *Muuseum avaldab mõistusele sügavaimat muljet; sellest saab kõige võimsam vahend austamiseks Prantsuse Vabariiki* (Plessen 1994: 28), ent pärast seda on muuseumi roll rahvusriigi identiteedi kandjana liikunud uuele tasandile. *Musée Français*'st sai Euroopa jaoks revolutsiooni ja progressi ning sellest tulenenud uue kultuuripoliitika sümbol, mis mõjutas olulisel määral erinevate võimude ja valitsejate poolt initsieeritud avatud muuseumide teket läbi 19. sajandi.

Ka Eesti muuseumitraditsioonil, mis on sündinud, muutunud ja arenenud Euroopa mälukultuuri kontekstis, on ühiseid jooni maailma muuseumilooaga, teisalt on see aga ka väga kohakeskne ning seetõttu unikaalne. Muuseumi mõte väljendub tema eesmärkides ning rollides — olla pärandi ja ühiskonna vaheliseks sidustajaks ning identiteedi kujundajaks ja hoidjaks. Käesolev artikkel keskendub Eesti muuseumi esimestest ideedest lähtudes analüüsile, kuidas rahvusriigi ühe võtmeinstituutsiooni loomus 19.–20. sajandi jooksul kahe põhimõiste — rahvuse ja riigi kaudu muutus ning miks ja kuidas kujunesid praegused muuseumid.

¹Esimest korda avati kuninglikud kogud avalikkusele 1750. aastal Luxembourg'i palees. 18. sajandi viimastel aastakümnetel plaaniti ka Louvre'i avamist publikule. Aastatel 1793–1816 oli Louvre'il palju nimesid: Rahvusmuuseum, *Musée Français*, *Musée Central* ja *Musée Napoléon* (Raisma 2008a: 93–103).

EESTI MUUSEUMITRADITSIOONI ALGUS

Ka Eesti muuseumitraditsiooni lähtevaldkondadeks on olnud maailma kultuur, kunst ja teadus, ent sellele lisandub tugevalt ka kodumaa ajaloo tundmaõppimise temaatika. Millal saab rääkida kaas-aegse muuseumi mõistest Eesti kontekstis, esimestest avatud kogudest ja muuseumidest, haridus- ja teadustegevusest, esimesest katalogiseeritud kogust, esimesest näitusest ja muuseumiarhitektuurist?

Eesti muuseumilooos saab algusest kõnelda mitut moodi ja mitmel tasandil — alata võib erakollektsionääride kogudest mõisates ja pastoraatides, Tartu ülikooli museoloogilisest tegevusest või seltside ja ühingute muuseumidest. 19. sajandi esimesel poolel määratleti nii sõnades kui tegudes muuseumi kui uue, haridusliku, maailma avava instituutsiooni sisu. Sajandi jooksul defineeriti muuseumi (või kollektsiooni) üldsusele suunatud tähendus — eseme- ja kunstikogud polnud enam ainult ühiskonna väikese osa huvide keskmes, vaid nende kaudu muudeti avalikkuse maailmapilti.

Sageli alustatakse muuseumitraditsiooni suurtest kunstikollektsionääridest, nii nagu neid ka Eesti aladel leidis. Euroopaga võrreldes saab Eesti- ja Liivimaal teadlikust ja süsteemsest kogumisest rääkida suhteliselt hilja. Kui kunstikogumise traditsioon Lätis ulatub 18. sajandi keskpaika,² siis tänapäevastel Eesti aladel pandi alus baltisaksa aadli vanematele ja väärtuslikumatele kunstikogudele — Stackelbergide kogule Väana mõisas ja Liphartide kogule Raadi mõisas — sama sajandi lõpukümnenditel (Keevallik 1993: 17–31).

Unustamata teisi varaseid Liivimaal tegutsenud kollektsionääre, nagu Eduard Philipp Körber ja Johann Christoph Brotze, on kohalikule muuseumimõttele kindlasti kõige laiemat mõju avaldanud Tallinna raeapteekri Johann Burchard VIII väärtasjade kogu.

²Esimestest kunstikogudest Läti aladel võiks nimetada Kuramaa hertsogi Ernst Bironi kogu Miitavis, Nicolai von Himseli ja Johann Samuel Holländeri kollektsioone Riias (Keevallik 1993: 12); ka Läti esimene muuseum, Riia Ajaloo- ja Navigatsioonimuuseum, asutati juba 1773. aastal.

Burchard, kelle kollektiooni *Mon Faible* võib vaieldamatult pidada Eesti tuntuimaks ning hinnalisimaks ajalooliseks esemekoguks, hakkas teadlikult esemeid koguma 1802. aastal, kui omandas Kamenets-Podolskis viibides kindral Andrey Rosenbergit nn Hiina sõpruspiibu (Burchard 2002a: 88). Oma kogu alguseks peab ta siiski kirjuks värvitud lihavõttemuna, kingitust tema vastsele abikaasale 1803. aasta kevadel, mis inspireeris teda huvitavaid asju kollektioneerima. Nagu on öelnud Johann Burchard, “ajaloost on teada, et kõige väiksemad ja tähtsusetumad asjad on sageli olnud aluseks suurimatele ja olulisimatele sündmustele; nii ka siin *Mon Faible*’i puhul” (Burchard 2002a: 87). Ja mitte ainult. Sümbolseelt saame sellega alustada ka uut etappi Eesti museoloogilises mõtlemises.

Burchardi kogu hinnatakse enamasti selle kuriositeetsusväärtuse pärast. Kuigi suur osa kogust on nüüdseks kaduma läinud, mõjub siiani ligi 340 Eesti Ajaloomuuseumis säilitatava museaali puhul kunagine Burchardi vaimustus ühes esemes peituva saladliku ja mitmekesise maailma vastu. Euroopas oli 19. sajandil selline unikaalsust rõhutav lähenemine kadumas ning see oli asendumas tüüpilise ja ajaloolise väärtuse kogumisega, Eesti kontekstis oli kõnealusel kollektioonil aga omas ajas kindlasti uuenduslik ja inspireeriv tähendusväli.

Burchardi saab hinnata ka ühe esimese kogude katalogiseerijana — on ju süsteemsus kaasaegse muuseumi üks põhialuseid. Selle tõukeks sai Burchardi kollektiooni näitus 1822. aasta suvel Mustpeade maja saalis. Kuigi esimene kunstinäitus toimus Tallinnas juba 1798. aastal, kus eksponeeriti arvatavalt kohalikest kogudest pärit teoseid (Loodus 1993: 15), siis 1822. aasta näitus oli esimene ühe kollektiooni põhine avalikkusele suunatud väljapanek, millest on olemas lisaks kirjeldusele ka põhjalik eksponeeritud esemete nimekiri (Burchard 2002b).

Varaseim keskus, mille puhul võib kõnelda Eesti muuseumitraditsiooni algusest, oli Tartu ülikool. 1802. aastal taasavatud ülikoolis asutati kateedrite juurde ka kaasaegsed täiendasutused, *Naturalienkabinet*³ ning kunstimuuseum. Oma ideoloogilistelt alustelt oli kunstimuuseumi puhul tegemist valgustusajastule tüüpilise nn õppemuuseumiga, mille kogumisprintsiibid lähtusid suuresti Tartu ülikooli uurimissuundadest, ent samuti võimalike kunstiteoste kättesaadavusest, annetajate valikutest jm. Muuseumidele lisaks loodi 1803. aastal ülikooli juurde ka mitmed teised “avalikud teaduslikud asutused”, nagu raamatukogu, füüsika- ja keemiakabinetid ning botaanikaaed (Raid 1968: 31).

Niisugune hariduslik institutsioon vastas oma ideelt hästi valgustusajastu vaimsusele — muuseum oli maailma avav haridusasutus, mille eesmärgiks oli originaalteoste ning koopiade abil noori õpetada ning selle kaudu maailmapilti avardada. Selge idee ja suunitlusega muuseumikogude hulgas oli eri ajastute ning eri vahendite abil loodud kunst läbi aegade, teiste perioodide kõrval koguti süstemaatilisel ka antiiki.⁴ Süstemaatilise kataloogi koostamist alustas Karl Morgenstern juba 1808. aastal ning seda võib pidada esimeseks muuseumikataloogiks Eestis. 1858. aastal vaadati kogud üle, graafika ja maalid anti üle Tartu ülikooli joonistuskoolile ning muuseum keskendus vaid antiikkunsti kogumisele ja uurimisele. Tänu sellele suunitluse muutusele on Tartus ülikooli kunstimuuseumi näol tänini Eesti parim näide 19. sajandi *musée imaginaire*’ist (Raisma 2008a: 103–105).

Muuseum oli oma esimestel aastakümnetel suunatud vahetult ülikooliga seotud inimestele. Mitteamadeemilisele publikule avati muuseum alles 1862. aastal ehk alles sajandi keskpaigast võib Tartu ülikooli kunstimuuseumi puhul rääkida kaasaegse muuseumi ühest põhikriteeriumist — avatusest.

Mõjukaima tasandi, millelt kasvas välja kaasaegse muuseumi idee, moodustasid erinevate ajaloo-, kirjandus- ja kunstiseltside ning organisatsioonide muuseumid. Kõikide nende institutsioonide

³*Naturalienkabinet*’i baasil loodi 1820. a Tartu ülikooli mineraloogiakabinet (praegu geoloogiamuuseum) ja 1822. a zooloogiakabinet (praegu zooloogiamuuseum).

⁴Esimeseks teadlikuks antiigikollektsionääriks peab J. Keevallik Liivimaa maanõunikku, Katvari (Katwara) mõisa omanikku Friedrich Reinhold von Bergi, kes kujundas oma antiikkunstikogu 1760. aastatel (Keevallik 1993: 15).

nide huviks oli tegelda “kodumaa muinsusajadega”. 1815. aastal asutati Kuramaa Kirjanduse ja Kunsti Selts Miitavis, 1832. aastal Eestimaa Ajaloo Uurimise Ühing Tallinnas, 1833. aastal Venemaa Balti Provintside Ajaloo ja Vanaaja Uurimise Selts Riias, 1838. aastal Õpetatud Eesti Selts (ÕES) Tartus ja 1842. aastal Eestimaa Kirjanduse Ühing Tallinnas. Kõikide mainitud seltside juurde asutati ka raamatute ja muinsusesemete kollektsioon (Rosenberg 1961: 8–9).

Õpetatud Eesti Seltsi eesmärgiks oli lausa Eesti Muuseumi loomine. Seltsi liikmed algatasid 1843. aastal gümnaasiumides ja kreisikoolides muinsusajade eramuuseumide loomise; Tartu ülikooli juurde loodi Kodumaa Muinsusajade Keskmuseum (*Central-museum vaterländischen Altertümer*). Keskmuseumi kõrval korjas esemeid ka ÕES ning 1853. aastal ühendati mõlema institutsiooni kogud Kodumaa Muuseumiks. Taotlus luua Eesti- ja Liivimaa kubermangus muuseumide võrk oli siinses regioonis tollal kindlasti väga uuenduslik mõte. Teatud ulatuses realiseerununa ning eelkõige tänu suurte ühingute mõjule kohalike vanaaja uurimise seltside loomisel⁵ pandi alus Eesti muuseumide võrgustikule, mis toimib tänapäevani.

Kodumaa Muuseumi kõrval kujunes piirkonna suurimaks muuseumiks Eestimaa Kirjanduse Ühingu muuseumist välja kasvanud Eestimaa Provintsi muuseum, mis alustas oma tegevust 1864. aastal ning kujunes 19. sajandi II poolel siinse ala olulisimaks ning suunaandvaimaks mäluasutuseks. Provintsi muuseumi uue muuseumihoone projekt (A. von Howen, 1906), mis jäi küll teostamata, pani aluse ka mõttele kohalikust muuseumiarhitektuurist (Kuldna 2002: 30–33).

Seega saab alguses kõnelda kolmest K-st — kuriositeetidid, kunst ja kodumaa. Ülalkirjeldatud kolmel muuseumisuunal põhineb ka Eesti kaasaegne muuseumitraditsioon. Esiteks on nendest sümboolselt välja kasvanud Eesti loodusloo-, kunsti-, etno-

⁵Nende seltside eeskujul tekkisid vanaaja uurimise seltsid ning seltside muuseumid ka mitmetes maakonnalinnades: Narva Muuseum asutati 1863. a, Saaremaa Muuseum 1865. a, Ditmari Muuseum (praegune Viljandi Muuseum) 1878. a, Pärnu Muuseum 1896. a ja Paide Muuseum 1905. aastal (Rosenberg 1961: 11).

graafia-, koduloo- ja ajaloomuuseumid — teinud seda muidugi eri aegadel ning omanud ühiskonnas erinevat kaalukust. Teiseks tuleb kindlasti rõhutada, et muuseum kujunes selgelt teatud gruppide enesemääratluse kandjaks — muuseumi kui institutsiooni traditsiooni algus põhines Tartu ülikooli aktiivse tegevuse kõrval paljuski isiklikul initsiatiivil, millelt alles 20. sajandil kasvas välja riiklik muuseumipoliitika.

Kolmandaks saab nende muuseumide kaudu kõnelda ka tänapäevasele muuseumile iseloomulikest joontest: need on avalikusele suunatus ja avatus, ekspositsioonid ja näitused, hariduse rõhutamine, tegutsemine sihtgrupikeskselt, süsteemne kogumine, süstematiseerimine ja teadustegevus. Kõiges selles peegeldub uue institutsiooni vajalikkus omaaegses kultuuriruumis ning tähendus tollases ühiskonnas ka laiemalt.

RAHVUS JA MINEVIK:

MUUSEUM KUI MAA JA RAHVUSE MÄLU KUJUNDAJA

Modernistliku muuseumi üheks kõige olulisemaks olemasolu põhjenduseks on olla rahvusliku identiteedi kandja. Tuntud rahvuseuurija, Briti sotsioloog Anthony D. Smith toob esile kategooriad, millele rahvuslik identiteet tugineb: nendeks on ajalooline kodumaa (territoorium), ühised müüdid ja ajaloomälu, ühine kultuur, ühine majandus ning õigusruum (Smith 1993: 14). Eesti muuseumide kontekstis saavad viimased mõisted oluliseks alles 20. sajandil ning ka mälu kultuuris laiemalt on rõhuasetus esimestel, omavahel tugevalt seotud mõistetel — territooriumil ning etnilisel päritolul põhineval ühisel väärtussüsteemil ja kultuuril. 19. sajandil olid muuseumid paljuski seotud territoriaalsuse mõistega, sageli oli muuseumi määratlemise aluseks teatud piiritletud maaala, mis määratles ennast riigi (Prantsuse Muuseum) või regiooni nime kaudu (Eestimaa Provintsi muuseum). Järk-järgult hakati selle kõrval rõhutama etnilist päritolu, keelt, ühist kultuuri, mis kujundas Eestis nn monokultuurse, ühel rahvuslikul narratiivil põhineva museoloogilise traditsiooni. Ning kuigi rahvuse mõiste kujunes ka rahvusriigi identiteedi aluseks, tuleks Eesti museoloogilises kontekstis rahvuse mõistet tõlgendada eelkõige et-

nilis-kultuuriliselt (Eesti Rahva Muuseum) ning vähem poliitilise mõistena (Eesti Rahvusmuuseum).

Rahvuse tõlgendamine eelkõige kultuurilise entiteedina on seotud rahvuse käsitlusega valgustusajastul. Alates 19. sajandist on rahvus levinuimaks mõisteks, mille kaudu kultuuri eristatakse, ning sellest on kujunenud peamine (sageli ka ainus) kultuuri mõistmise võti. Tõnu Viik kasutab selle suuna määratlemiseks oma kultuuri kontseptualiseerimise metodoloogias etnograafilise strateegia mõistet (Viik 2008: 606). Juba valgustusajastu ideoloogid Montesquieu, Voltaire ja Herder tõlgendasid kultuuri eelkõige rahvusriigikultuurina; hõlmates vastavalt rahvuse keelt, müüte, religiooni, kunsti, teadust, kombeid ja seadusi. Mis antud kontekstis veelgi mõjukam, on Herderi leiutatud kultuurilise erinevuse idee, nimelt et ühiskonnad ei erine vaid institutsionaalsete süsteemide poolest (poliitiline mõõde on ebaoluline), vaid eelkõige mentaliteedi, väärtuste ja tõekspidamiste tõttu.

Need valgustusajastu mõtted on aluseks ka primordialistlikule rahvusekäsitusele.⁶ Selle järgi on rahvused iidised, minevikul ja selle eri avaldumisvormidel on väga suur tähtsus ning sellest tulenevalt ongi rahvuse põhitunnuseks kultuuri järjepidevus. Sellele piltlikult vastanduva, modernistliku rahvusekäsitluse järgi tulenes kaasaegse rahvuse sünd paradigmuuutustest uusaegse Euroopa ühiskonna- ja majandusformatsioonides 18.–19. sajandil ning seetõttu pole kultuuri järjepidevus rahvusluse mõistmisel esmajärguline. Lihtsustatud skeem: rahvus kui kultuuriline konstruktsioon vs. rahvus kui ühiskondlik konstruktsioon annab võtme ka Eesti mäluasutuste analüüsi tarbeks. Just Herderil põhinev rahvusekäsitlus — rahvuse aluseks on sajanditepikkune kogukondlik ja terviklik kultuur — on aluseks Eesti mäluasutuste identiteedi muutumisel. See on üheks oluliseks põhjenduseks, miks Eestis kujunesid läbi 20. sajandi ülimalt oluliseks rahvakultuuril, monorahvuslikul identiteedil ja etnotsentrismil (Rüsen 2007: 99) põhinevad mäluasutused.

⁶Antud kontekstis on kasutatud primordialistlikku-modernistlikku rahvusetooriat. Samuti võiks kasutada eesti rahvuse olemuse analüüsil rahvusluseooriaid, mis eristavad kultuurilist ja poliitilist rahvuslust või dominantset ja mittedominantset rahvuslust (Kukk 2003: 99; Hroch 2005: 85).

19. sajandi Euroopa muuseumide levinuimaks tüübiks oli laia ampluaaga universaalmuuseum, mis oli seotud konkreetse piirkonna kultuurilise, territoriaalse või etnilise identiteedi, samuti riiklike ideoloogiatega. Suurimaid seda tüüpi muuseumi nimetati rahvusmuuseumideks (*Nationalmuseum*), mis manifesteerisid selle paikkonna eritasandilist minevikukontseptsiooni visuaalsest kunstist ja kirjandusest kuni looduslooni (varasematest näidetest Ungari Rahvusmuuseum 1802, Taani Rahvusmuuseum 1807, Tšehhi Rahvusmuuseum 1818 jt).

Ka Eestis toimus sellesarnane liikumine. Erinevate varaste muuseumide taotluseks oli koguda nn *kodumaa ajalugu* (saksa keeles kasutati mõistet *Vaterland*), kusjuures pärandit tõlgendati väga laiahaardeliselt. Seda liiki ülesehitusega on ka praegused vanemad maakonnamuuseumid, mis on välja kasvanud 19. sajandi piirkondlike seltside ja ühingute muuseumidest. Ka Eestimaa Provintsi muuseumi aluseks oli, nagu nimigi ütleb, territoriaalne ajalugu ehk Eestimaa kubermangu kui teatud asuala ajaloo kogumine alates arheoloogiast kuni tollase kaasajani välja, ent selle kõrval pöörati suurt tähelepanu ka Euroopa ja võõrrahvaste etnograafilistele kultuuridele. Kuna tegemist oli baltisakslaste loodud muuseumiga, siis on hästi jälgitav nende huvi selle territooriumi omakultuuri vastu, kusjuures keskenduti nii siinset keskkonda kujutavale, siin loodud kui siinse kultuuriga seotud kultuuri- ja looduspärandile. Kõike seda taotles ka eeskujuks olnud 1852. aastal asutatud Saksa Rahvusmuuseum Nürnbergis, rõhutades oma aluspõhimõttena “saksa kultuuriruumi” säilitamist.

Seda tüüpi universaalmuuseumide ideeliseks aluseks oli usk ajaloo terviklikkuse, sellesse, et teatud piirkonna minevikku on võimalik talletada ja kirjeldada. Sellele perioodile on iseloomulik aktiivne kogumine ning püüed süsteemsusele, tervikuna oli tollase muuseumi eesmärgiks “kirjeldada minevikku”. Perioodi võtmemõisteteks olid *teemade universaalsus* ja *kogude mitmekesisus*, nende märksõnade kaudu võis tolleaegset muuseumi määratleda nii Euroopa kui ka Eesti tasandil.

Eesti vanemad muuseumid on kasvanud nendeltsamadelt läte-telt. Kõige kogumine oli iseloomulik ka eestikeskse rahvusliku muuseumitraditsiooni alguses. Eesti Rahva Muuseumi (ERM) kogud ulatusid kodumaa loodusteadustest sõjariistade ja maailma

uusima kunstini, arheoloogiast ja tehnikast Eesti sõnalise vanavarani. ERMi sisu hakati aja jooksul järjest täpsemalt määratlema: *Eesti Rahva Museum tahab oma kogudega anda võimalikult täiusliku pildi eestlaste maast ja Eesti rahva kultuurilisest edennemisest ajaloolises järjekorras, algades kõige vanemist aegadest kuni käesoleva ajani, sellejuures ka teiste kultuurirahvaste, iseäranis naabri- ja sugulasrahvaste elu tähele pannes, niipalju kui see meie maasse ja rahvasse puutub* (ERA, f 1108, n 5, s 42, lk 2p). Universaalmuuseumi tüüpi varaaidast kujunes järkjärgult Eesti rahvateaduse keskus, täpsemalt formeerus ka muuseumi kultuuriloo-keskne identiteet. Arvestades etnoloogilise kultuuri erakordset tähtsust Eesti pärandimaastikul, tuleks kindlasti rõhutada ka etnograafiliste muuseumide kahetist loomust.⁷ Väikerahvaste, nagu eesti rahva puhul on selline muuseumitüüp kujunenud sageli nende kultuuri tuumaks, Euroopa suurriikide puhul tähendab etnograafiamuuseum aga tänini nn väljaspool seisvat, eksootiliste kultuuride (rõhuasetusega mitmusel) muuseumi, mis on enamasti tihedalt olnud seotud nende koloniaalminevikuga. Ka Eestimaa Provintσιαalmuuseumis tähendas etnograafia peamiselt võõraste maade esemelist materjali ning “oma kultuuriruumi mittekuuluvana” tõlgendati 19. sajandil ka Eesti etnograafiat.

On huvitav jälgida, kuidas see käsitlusviis mõnekümne aasta jooksul drastiliselt muutus, oma ja võõra piirid mängiti radikaalselt ümber. Provintσιαalmuuseumi määratleti kui eestlaste jaoks ebaolulist “saksa muuseumi, kus pole midagi eesti kultuurist” ning eestlaste rahvuskultuur muutus peaaegu ainsaks kogumismaterjaliks. Muutusid ka väärtushinnangud ning kogutav materjal — kindlasti tasub põhimõtteliste erinevustena nimetada tüüpilise talupoja argikultuuri kogumist; materiaalse vanavara kõrval kujunesid väga aktiivseks vaimse kultuuripärandi kogumise kampaaniad.

Mäluasutuste kontekstis peegeldus see paradigmapuutus erinevate rahvuslikku identiteeti kandnud institutsioonide arengus, mille võib kokku võtta sooviga luua Eesti Muuseum. 20. sajandi

⁷Etnograafia tuleneb kreeka sõnast *ethnos*, mis tähistas (võõr-)rahvaid. Kreeklased ise ei olnud kunagi *ethnos*, see sõna tähistas alati võõraid kultuure. Ka etnograafia kui teadus käsitles algselt eksootilisi, tavaliselt koloniaalrahvaste kultuure.

algupoolel loodud Eesti Rahva Muuseumi ja Tallinna Eesti Muuseumi loomise kõrval peegeldub see tahe tänapäevani pidevas soovis asutada uusi vabaõhu-, põllumajandus-, rahvakultuuri- ja kohamuuseume. Eesti Muuseumi ambitsioon oli 19. sajandi II poolest alates olla väga tugevalt etnosekeskne, monokultuurne, sissevaatav, enese identiteedi üle reflekteeriv mäluasutus. Võrreldes seda näiteks Briti Muuseumi loomusega, tuleb välja ka põhimõtteline erinevus, mille poolest siinsed muuseumid Euroopa suurriikide omadest erinesid.

Eesti rahvuslik kultuuriline plahvatus 20. sajandi alguses inustas looma mitmeid vaimset iseseisvust manifesteerivaid mäluasutusi. Eesti Rahva Muuseumi puhul tuleb kindlasti mainida nende ambitsioonikat soovi nimetada ennast ümber Eesti Rahvusmuuseumiks ning asutada erinevatesse Eesti paikadesse oma harusid. ERMi Tallinna osakond on kindlasti üheks teetähiseks uute rahvuslike muuseumide võrgustiku loomisest üle Eesti. Lisaks tuleb rõhutada ERMi Tallinna osakonnast 1919. aastal välja kasvanud Tallinna Eesti Muuseumi, mis Eesti rahvusliku kultuuripärandi kogujana oli 1920. aastate alguses siinsel muuseumimaastikul üks olulisemaid institutsioone. Eesti Muuseumi ülesandeks oli *kultuur-ajalooliste, rahvateadusliste, arkeoloogiliste ja loodusteadliste esemete kogumine, rahvale ja eriuurimisele kättesaadavaks tegemine ja nende kogude kaudu Eesti rahva ja maa tundmise edendamise* (ERA, f 1108, n 5, s 80, lk 18).

Üks populaarsemaid ideid 20. sajandi alguskümnenditel oli Eesti Vabaõhumuuseumi rajamise mõte, mis pidi kujundlikult andma edasi Eesti rahva eluolu. Muuseumi plaaniti nii ERMi kui Eesti Muuseumi juurde. Olid ju selle loomiseks olemas otsesed eeskujud Põhjamaades, olgu selleks 1873. aastal asutatud *Nordiska Museet* või maailma esimesed vabaõhumuuseumid Skansen Stockholmis (1891) ja *Norsk Folkemuseum* Oslos (algne idee 1881). Sama traditsiooni kandsid ka Saksa kultuuriruumis populaarsed *Heimat*-muuseumid. Eesti Vabaõhumuuseumi tarbeks välja vaadatud kohad nii Raadimõisa pargis kui Pirital jäid siiski rahapuudusel kasutamata, ning Nõukogude Liidu esimese vabaõhumuuseumi asutamiseni jõuti alles 1957. aastal Tallinnas Rocca al Mare (Lang 2005: 24). Kuigi Nõukogude ametlik ideoloogia seda ei soosinud, kinnistus suund rahvusliku identiteedi-

loome arendamisele just okupatsiooniajal. Vorme rahvakultuuri uurimiseks oli mitmeid ning selle esitaminegi polnud liialt keeruline — talupoeglikku identiteeti hakati tõlgendama vajalikus klassipõhise ideoloogia võtmes.

MUUSEUM JA POLIITIKA: RIIGIVÕIM MUUSEUMIDE KUJUNDAJANA

Muuseum ja poliitika on olnud alati omavahel tihedalt seotud. Kuigi otseselt riigi ajaloonarratiivi loomise ja kujundamisega tegelevad kõige enam ajaloo- ja sõjamuuseumid, siis ükskõik millise riikliku muuseumi näo kujundamisel mängib riigi poliitika vägagi olulist rolli. Selle väite ilmekaimaks ajalooliseks näiteks võib tuua Prantsuse Muuseumi, mis innustas paljusid Euroopa riike looma omale mastaapseid muuseume. Ega Kenneth Hudson ilmaasjata öelnud, et Waterloo lahing pani ühtlasi aluse võistlusele pärandimaastikul ning Inglismaa ja Saksamaa pidid edestama Prantsusmaad ka muuseumide osas (Hudson 1987: 6). Prantsuse Muuseum tõukas tagant muuseumihoonete ehitamist, ent ka muuseumi kui institutsiooni tõusuaega nii Suurbritannias kui Saksamaal, ning sealt edasi juba kogu Euroopas, mille tulemusena peetakse just 19. sajandit “muuseumide sajandiks”.

Muuseumide kaudu manifesteeriti riigi huvi ajaloo kujundamisel ning kultuuri toetamisel, ühise rahvusliku ja riikliku identiteedi loomisel. Seda näeb nii uute muuseumihoonete ehitamisel, nende restaureerimisel, pärandi kogumisel ja hävitamisel, uute ekspositsioonide kui ka uute muuseumide loomisel. Viimased on sageli kõige püsivamad märgid poliitilisest võimust ja neid teinud otsustajatest. Ja kuigi juba peaaegu kaks sajandit ei eksisteeri enam Napoleoni muuseumi, tegutseb selle asemel Pompidou keskus. Eespool kirjeldatud tendents oli jälgitav ka 20. sajandi lõpu muuseumide ehitamise buumis üle maailma, olles üheks osaks laiemast mäluasutuste reorganiseerimise ja muutmise protsessist.

Kuigi käesoleva artikli teemaks pole analüüsida muuseumi rolli poststrukuralistide kriitika võtmes, tuleb siiski rõhutada mäluasutuste seotust ideoloogiate ja võimumängudega. Muuseumi suutlikkus olla ühiskondlikult aktiivne, suunav ja mõjukas

tugineb paljuski riigis ja ühiskonnas valitsevatele ideoloogiatele. Ka Eesti muuseumide puhul on see tendents olnud jälgitav — läbi 20. sajandi on riik olnud muuseumide kujundamisega otseselt seotud.

Kui 1920.–1930. aastatel olid muuseumid eraõiguslikud, tegutsedes enamikus kas seltside, mittetulundusühenduste või sihtasutustena, siis noore riigi poolne huvi muuseumide loomisel ja muuseumimaastiku kujundamisel oli ilmselgelt olemas. Ilmekalt näeb seda Eesti Wabastuse Sõja Muuseumi loomisel, nimelt loodi uus muuseum juba 1919. aasta jaanuari keskel(!) — peaaegu kohe pärast Vabadussõja algust. Spetsiifika keskendus materjalile, mis on *seotud meie vabadusvõitlusega ja selle eelajaga ning sellele järgneva ajajärguga* (ERA, f 1108, n 5, s 24, lk 152). Sõjaministeeriumi haldusalas tegutsenud muuseum kujunes Eesti riigi üheks sümbol-mäluasutuseks, mis kujundlikult algas ning ka lõppes koos vabariigiga 1940. aastal.

Lisaks Sõjamuuseumile tegeldi 1920. aastatel aktiivselt ka laiemalt Eesti mäluasutuste kujundamisega, seda nii riiklikul kui eralgatuslikul tasemel. Noore vabariigi jaoks oli kindlasti lisaks poliitilisele muuseumile (ning seda ideed ju Vabadussõja muuseum selgelt kandis) oluline rõhutada ka oma rahvuslikku ja rahvusriiklikku identiteeti. Selleks astuti samme kahes liinis — Eesti Rahvusmuuseumi ja Eesti Kunstimuuseumi loomise suunas.

Juba 1909. aastal asutatud Eesti Rahva Muuseumi kõrval asutati sama tüüpi muuseum ka Tallinnasse: 1919. aastal asutati Tallinna Muuseumi Ühingu initsiatiivil Eesti kultuurajalooline muuseum — Eesti Muuseum —, mis tegutses alates 1921. aastast Kadrioru lossis.

Samal aastal Haridusministeeriumis toimunud muuseumidealasel nõupidamisel võttis arutelu, kas riigistada Eesti Rahva Muuseum või Tallinna muuseum, kokku Soome professor Tallgren: *aga ütlen kui eriteadlane muuseumi asjanduses, et meil ei ole ühte ega teist muuseumi olemas. Mida meil muuseumiks nimetatakse — on sõna tõsisel mõttes ainult antikviteetide kogu. [---] Arvan, et Tallinna Provintσιαal-Muuseumi võiks väga hästi Tallinna Eesti muuseumiga liita ja sel viisil enam-vähem nägemisväärilise muuseumi luua. ERM kui vanem Eesti muuseum tuleks aga erapoole-*

tult asja peale vaadates, riigi kätte võtta (ERA, f 1108, n 5, s 81, lk 58).

Muinsusosakonna dokumentatsioonist selgub, kuivõrd keeruline oli oma eesmärgi läbi suruda. Kuigi haridusministeerium taotles mitmeid kordi muuseumide riigistamist, eriti agaralt toimus see ERMi osas (lõplikult formuleeriti see 1921. aastal Eesti Riiklise Rahvusmuuseumi põhimääruse ettepanekus), siis valitsusepoolne otsus jäi negatiivseks. Koomilisi vastuseid tuli ka ministeeriumist endast: *Haridusministeeriumi nõukogus arvati, et riigistamine võib ERMile hädaohtlik olla. Hädaoht seisab nimelt selles, et seltskond ennast muuseumi riigistamise korral tagasi tõmbaks ja sellest loovast tööst, mida ta senni muuseumi kasuks teinud, lahti ütleks* (ERA, f 1108, n 5, s 81, lk 54).

Kuigi ka 19. sajandi muuseumides eksisteerisid kunstikogud, oli uue riigi enesemääramise jaoks oluline ka eraldi rahvusliku kunstimuuseumi rajamine. Kunstimuuseumi selts asutati 1919. aastal, kaks aastat hiljem anti riigi poolt kunstimuuseumi tarbeks kasutada Kadrioru loss. 1920. aastal oli arutlusel, kuidas luua lausa kaks riiklikku kunstimuuseumi: üks Tallinnasse Kadrioru lossi (uue kunst alates 19. sajandist) ning teine Tartusse Raadi mõisa peahoonesse (vanem kunst kuni 19. sajandini). Siiski, riiklikuks muuseumiks ei saanud neist lähiajal kumbki. Raadi mõisa kolis 1922. aastal ERM ning 1927. aastal asutas Eesti Muuseumiühing sihtasutuse nimega Eesti Kunstimuuseum, mille tulemusel muutus kultuuriajaloo muuseum kujutava kunsti muuseumiks. Mõttega luua uus kunstimuuseum Tartus tuldi taas kord lagedale 1938. aastal (siis küll oli spetsiifikaks iseseisvusaegne Eesti kunst); mõte sai teoks alles pöördelistel aegadel, 1940. aasta novembris.

Uus võim muutis radikaalselt ka muuseumide mõtet ning funktsioone. Nõukogude võim mõistis muuseumide olulisust — see avaldus kiires ja aktiivses tegevuses. Uue poliitika ambitsioonis väljendus nii 1930. aastatel teostamata jäänud muuseumide riigistamises, muuseumide ja kogude ümberstruktureerimises, s.t muuseumide loomises ja likvideerimises, nende liitmises ja lahutamises, profiili muutmises, kogude muutmises (nt hävitamine, maha kandmine teistele muuseumidele) kui uutes museoloogilistes eksponentspõhimõtetes. Nõukogude perioodi võib pidada

selgeimaks näiteks, kuidas riigivõim seob minevikukäsitluse otsest ametliku ideoloogiaga. Teadvustades antud perioodil toimunud brutaalset otsuseid ning radikaalseid muutusi, ei tohiks samas unustada, et analoogne protsess toimub pidevalt, olles loomulik osa muuseumide eksistentsist.

Kui 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi I poolel valitses Eesti muuseumides rahvuslik ajalookäsitlus, siis nõukogudeaegse muuseumi formaalne ja sisuline struktuur põhines ajalookontseptsioonil, mis lähtus marksistliku dialektilise ja ajaloolise materialismi põhimõtetest. Dialektilise materialismi paradigma järgi lähtuvad ideed materiaaletest oludest ning seega muutusid just tootmis- ja majandussuhted ajaloonarratiivis kõige olulisemateks kategooriateks, millele rajati ülejäänud ühiskondlikud toimetehhanismid (Raisma 2009). Nii nagu rahvuskeskse muuseumi puhul, oli ka marksistlikul ideoloogial põhinev mäluasutus tugevalt seotud narratiivsusega ning see tugines selgele ideoloogilisele jutustusele.

Nõukogude muuseumi ülesandeks oli olla ideoloogiliselt aktiivne, mis tähendas teadlikku suhestumist ühiskondliku ja sotsiaalse tasandiga. Ideeliselt oli see suund põhimõtteliselt erinev tollases Lääne ühiskonnas valitsenud muuseumikuvandist, kus alles 1970.–1980. aastatest alates hakati teadlikult ja intensiivselt otsima muuseumile uut, sotsiaalselt sidusamat identiteeti.

Eesti muuseumides peegeldus poliitilise paradigma muutus väga valusalt. “Kodanlikku rämpsü” ja ajaloo seisukohalt ebavajalikku materjali hävitati massiliselt. Lisaks puhastati ka erialaspetsialistide ridasid, mille kurbloomisemaks näiteks oli kõikide ajaloomuuseumi töötajate vangistamine ning asumisele saatmine 1945.–1946. aastal (Annist 2002). Lembit Raidi uurimuse järgi vallandati 1950. aastal Teaduste Akadeemia süsteemist, mille alla kuulus ka ajaloomuuseum, poliitilistel põhjustel üle 100 töötaja (Karjahärm, Luts 2005: 116).

1950. aastate alguses toimunud nn ajaloo puhastamiskampaaniate statistika on õõvastav. ENSV Teaduste Akadeemia presiidiumi 24.01.1951 otsus hävitada ajaloolise ja kunstiväärtuseta maalid, graafika ning skulptuurid tõi Eesti NSV Riiklikule Ajaloomuuseumile kaasa sadade maalide, graafiliste lehtede, skulptuur-

ride ja esemete hävitamise⁸ (Peets 2005). Siiski, kõike ideoloogiliselt ebasobivat mitte ei hävitatud, vaid pakuti ka kasutada — nii anti näiteks Eesti Vabariigi sõjaväe mündrid, märgid, pagunid jm, kokku üle 200 eseme, tarvitada Eesti Draamateatrile, millest tänaseks päevaks on tagasi saadud vaid paar üksikut eset. Viimane suur puhastamiskampaania oli negatiivide kogus, kui 1953. aastal anti utiili 14 kg(!) negatiive. Need üksikud näited illustreerivad kujukalt põhimõtet, kuidas Nõukogude riigivõim muutis muuseumi mälu.⁹

Ajaloo ümberkirjutamise kõrval kirjutati ümber ka muuseumide seotus riigivõimuga. Kogu nõukogude perioodi kõige iseloomustavamateks märksõnadeks olid riigistamine ja süstematiseerimine. Viimase all mõeldi nii muuseumide restruktureerimist, ümbernimetamist kui ka kogude korraldamist uutel põhimõtetel.

Natsionaliseerimise eesmärgiks oli printsip, et riigimuuseum peab olema võimuga tugevalt seotud. 1940. aastal riigistatigi kõik tollal tegutsenud muuseumid, mida taheti säilitada. Mitmed tegutsenud asutused likvideeriti ning kogud jagati ümber. Nii toimus see näiteks Sõjamuuseumi, Tartus paiknenud Eesti Postimuuseumi ja Eesti Tervishoiumuuseumiga ning Narva Peetri muuseumiga, kokku likvideeriti 13 muuseumi.

Riigistamine on märksõna, mis kõige laiemalt iseloomustab modernistliku muuseumi identiteeti. Suund, mis algas 19. sajandi alguses mitmetes Euroopa maades, tagas muuseumidele nende püsiva eksistentsi ja identiteedi. Just riigistamise kaudu sai muuseum omale positsiooni riiklikus süsteemis, oma rolli, ülesanded ja

⁸1951. aasta talvel hävitati 185 maali, 307 graafilist lehte ning 46 kipsskulptuuri. Metallivarumiskontoris anti üle 150 kg pronksi, 24 kg tina, 173 kg tsinki, 15 g kulda ja 4553,85 g hõbedat. Aprillis läks hävitamisele suur osa Sõjamuuseumi kogudest, kokku 2682 eset, sh Kuperjanovi surimask. 1951. aasta jooksul põletati veel maale ja graafikat ning hävitati Sõjamuuseumi esemeid: “arvestades loetletud esemete poliitiliselt kahjulikku iseloomu, hävitati nad aktis nimetud isikute juuresolekul” (Peets 2005).

⁹Analoogiline hävitustöö toimus nõukogude okupatsiooni alguses ka teistes muuseumides, nt nõukogude ajal likvideeritud Eesti Tervishoiu Muuseumis ja Eesti Postimuuseumis. Täpsemalt vt Markovitsh 1995; Bleyer 1978.

kontrollmehhanismid. Protsess, mille arengut võis näha ka Eesti Vabariigi aegses muuseumipoliitikas, päädis nõukogude perioodil uue muuseumide valitsemise süsteemiga, millel põhineb ka tänapäeva riigimuuseumide struktuur.

Ka süstematiseerimine oli iseloomulik Euroopa 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi muuseumipoliitikale, kui suured universaalmuuseumid spetsialiseeriti järk-järgult ümber teemamuuseumideks.¹⁰ Universaalsuse asemel sai tähtsaks spetsialiseerumine, ülevaatlikkusest olulisemaks muutus valdkonna spetsiifika, *homo universalis*'e asemel tõsteti esiplaanile erialaspetsialist. See viimase sajandi mentaliteedimuutus peegeldus kujundlikult ka muuseumimaailmas, Eestis toimus see muutus 20. sajandi keskel ja teisel poolel nii institutsionaalsel kui eriala professionaalsuse tasandil.

Uue võimu 1940.–1941. aasta ning sõjajärgse radikaalse muuseumipoliitika tulemuseks oli drastiliselt muutunud muuseumimaastik.¹¹

Peale erinevate valdkondade katmise keskmuseumide näol asutati ka ideoloogiliselt vajalikke muuseume. Üksikute revolutsioonitegelaste kangelastegudele pühendatud muuseumide kõrval on kindlasti tähendusrikkamad Tööliste Kelder (1953) ning Komsomolimuseum (1970),¹² mis mõlemad loodi Eesti NSV Ajaloomuuseumi juurde.

Nõukogudeaegse Eesti muuseumivõrgu kujundamise üheks huvitavaks aspektiks oli kiindumus memoriaalmuuseumidesse, mille tulemusena eksisteerib Eestis tänase päevani võrdlemisi palju isikumuuseume. Memoriaalmuuseumide rajamisel võiks esile tuua kahte suuremat lainet: esimene oli 1940. aastate tei-

¹⁰Nõukogude Eestis kujunes nendest muuseumidest keskmuseumide võrk.

¹¹Tollase ühe suurima muuseumi, Eestimaa Provintsiaalmuuseumi jagamisest Eesti NSV Loodusmuuseumiks ning Eesti NSV Ajaloo- ja Revolutsioonimuuseumiks, samuti Eesti Rahva Muuseumi kogude jagamisest kirjutab *Akadeemia* käesolevas numbris täpsemalt Inge Kukk.

¹²Komsomolimuseum, mis paiknes Tallinnas aadressil Vene 23/25, eksisteeris vaid nimena, kuna muuseumi 1980. aastate lõpuks valmis ei jõutud. Vaid olümpiaregati ajal 1980. a kasutati seda avaliku staabina.

sel poolel;¹³ teiseks isikumuseumide loomise buumi kõrgajaks võib pidada 1970. aastaid.¹⁴

Kindlasti polnud nõukogudeaegsele kultuuripoliitikale iseloomulik luua üksikute revolutsioonitegelaste kõrval muuseume nii paljudele olulistele kultuuritegelastele, peamiselt heliloojatele ja kirjanikele. Siiski ei tohiks unustada, et ideoloogiliselt oli vajalik integreerida kohalike jaoks hinnatud loojad nõukogude väärtusskeemi ning vormida nende looming osaks ideologiseeritud kultuuripärandist. Kindlasti olid “sobiva” maailmavaate kõrval teinekord tähtsamad koguni muud põhjused — autori pärand või vaba, mahajäetud hoone, millele sai anda uue funktsiooni.

Nõukogude perioodil arendati välja tänapäevani kehtiv muuseumide võrgustik, eesmärgiga katta pärandkultuuri laia amplituud võimalikult terviklikult. Sel ajajärgul asutati ka palju uusi muuseume, uute muuseumide loomise ning vanade restaureerimise kõrgajaks võib pidada olümpiamängude-eelset ja neile järgnenud perioodi (1975–1985), kui riiklikult suunati mitmete oluliste mäluasutuste identiteedimuutusi (meremuuseum, revolutsioonimuuseum, raemuuseum, tarbekunstimuuseum, keskaegse kunsti muuseum Niguliste kirikusse, Tartu ülikooli ajaloomuuseum, Adamson-Ericu muuseum, Eesti Kunstimuuseumi filiaali avamine Jõhvis jt) (Raisma 2005).

Sümboolselt võtab selle perioodi kokku Eesti esimese ja ühtlasi ka viimase revolutsioonimuuseumi rajamine — Eesti NSV Ajaloo- ja Revolutsioonimuuseum avati pärast aastaid kestnud ettevalmistustöid 29. detsembril 1989 Maarjamäe lossis. Ideoloogiliselt vananenud ekspositsiooniga muuseumi avamine aga toimus ajal, mil muutused ühiskonnas olid juba pöördumatult alanud ning

¹³1940. aastatel loodi järgmised muuseumid: Dr Fr. R. Kreutzwaldi Memoriaalmuuseum (1940), L. Koidula Memoriaalmuuseum (1945), Ed. Viide Memoriaalmuuseum (1946), V. Kingissepa Majamuuseum (1948) ja C. R. Jakobsoni Talumuuseum (1950).

¹⁴1970. aastatel loodi järgmised muuseumid: Heliloojate Kappide Majamuuseum (1971), J. Smuuli Muuseum (1972), R. Tobiase Majamuuseum (1973), Skulptor R. Haavamäe Muuseum (1978) ja A. H. Tammsaare Majamuuseum Tallinnas (1978).

revolutsiooni ei tehtud enam ammu muuseumis, vaid hoopis ühiskonnas.

EESTI MUUSEUMI IDENTITEEDID

Muuseumid räägivad sellest, mida mäletada ja kuidas mäletada. See peegeldub nii muuseumi enda muutustes kui ka muutustes suhetes ühiskonnaga. Näeme, kuidas muuseumi areng toimus isikliku initsiatiivi ja väikeste huvigruppide juurest järjest suurema riigipoolse huvi suunas kuni riigipoolse muuseumidesüsteemi kujundamiseni, mida teame ja tunneme tänapäeval. Näeme, kuidas muutus muuseumi identiteet — valgustusajale iseloomulikust maailma kultuuri laiahaardelise kogumise juurest toimus liikumine rahvusromantilise eesti oma asja väärtustamiseni, mis päädis suurtes rahvuslikes muuseumiideedes ning lahustus möödunud sajandi keskel erinevatesse teemamuuseumidesse. Tuleb veel kord toonitada kultuurilise ja etnilise rahvusluse tähtsust Eesti mäluasutuste kontekstis, mis on läbi sajandi olnud elujulisem kui poliitiline tasand, peegeldudes selgesti ka praeguses muuseumikultuuris.

Muutusi Eesti mälu kultuuris 20. sajandi lõpul ja 21. sajandi alguses on teatud määral kirjeldatud (nt Pärdi 1996; Kõiva 2005), ent eelneva teksti valguses rõhutaksin veel kord paari aspekti. Rahvusliku ideoloogia uus tõus toimus Eestis 1980. aastate lõpul, mil ühe aasta jooksul muuseumides toimunud paradigmatavahetus pani aluse uuele rahvuskesksele minevikukäsitusele (Raisma 2008b). Nostalgilisus ning minevikku suunatus päädis muuseumide identiteedikriisiga nii enda olemuses kui ka moraalse ja materiaalse kitsikusega riiklikul tasandil. 1990. aastate alguses toimunud muutuste tekkepõhjused olid pigem välised, kümnendi lõpus vormus nii sisemine kui ühiskondlik surve vajaduseks uuendatud muuseumimõtte järele.

Nüüdisajal väljendub see muuseumi ühiskondliku aktiivsuse kõrval ka näiteks rahvusliku ja rahvusriikliku identiteedi uutes tõlgendustes. Muuseumides on näha tendentsi tegelda suurte rahvuslike narratiivide asemel nende dekonstruktsiooniga, ajaloo tervikkuse asemel on jälgitav suund fragmentaarse minevikukäsituse poole. Ka mälu kultuuris on toimumas liikumine rahvuskesksuselt

kultuurikeskusele. Lihtsustatult põhineb see mõttel, et mitte rahvus ei määra inimese teadvust, vaid kultuur. Sellest tuleneb ka huvideskaala avardamine ning liikumine mitmekesisema ja -tasandilisema minevikutõlgenduse poole.

Muutust muuseumikultuuris peegeldab ka “oma” ja “võõra” piiritlemine. Eesti rahvuslikus mäluloomes on viimasel sajandil väga selgelt defineeritud omakultuuri piire, museoloogiline tekst on üles ehitatud samastumisele ja vastandamisele. Paradigmanihe, mis püüab eristamise abil ühtlustada, samastada ning mõista n-ö “väljaspool” seisvaid teemasid, on jälgitav ka Eesti muuseumide puhul.

Viimaseks tuleb esile tuua mäluasutuste olulisuse tõusu ühiskonnas, seda nii eneseteadvustamise kui ka riiklikul tasandil. Euroopas alanud kultuuripärandi ja mäletamise ajastu (Minaudier 2003: 91) üheks kaheldamatuks tulemiks on muuseumide tähtsuse, hulga ning mõju tõus. Muuseumi roll rahvusliku ja riikliku identiteedi kandjana on andnud muuseumile õigustuse mängida kollektiivse mälu kujundamisel olulist rolli. Praegusaja valikud oma tegevusulatust ja mõjuvälja laiendada ning muutuda on muuseumidele ühtaegu nii võimalus kui ka kohustus.

Allikad

Eesti Ajaloomuuseumi arhiiv

f 149 Eesti Ajaloomuuseum

Eesti Kultuuriministeeriumi arhiiv

f 2 Eesti NSV Kultuuriministeerium

Eesti Riigiarhiiv

f 1108 Haridusministeerium

Kirjandus

- Annist, Sirje 2002. Ajaloomuuseumi protsess 1945.–46. aastal. — *Tuna*, nr 3, lk 40–57
- Bleyer, Julius 1978. Eesti postmarkide “autodafeid”. — *Eesti Filatelist*, nr 22–23, lk 169–175

- Burchard, Johann 2002a. Minu kogu, *Mon Faible*'i, ajalugu, kirja pandud mu kallite järeltulijate jaoks aastal 1825. — *Mon Faible'ist ajaloomuuseumiks*. (Töid ajaloo alalt 4.) Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum, lk 87–96
- Burchard, Johann 2002b. Verzeichniß der Antiquitäten und Seltenheiten die zum Besten der Armen im obern Saale des Schwarzenhaupter-Hauses vom 20sten bis zum 30sten Juny dieses Jahres, Vormittags von 9 bis Abends 7 Uhr gezeigt werden (Reval 1822). — *Mon Faible'ist ajaloomuuseumiks*. (Töid ajaloo alalt 4.) Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum, lk 157–169
- Hroch, Miroslav 2005. “Uus rahvuslus” ja selle ajalooline taust. — *Vikerkaar*, nr 10–11, lk 85–96
- <http://www.muuseum.ee/>
- Hudson, K. 1987. *Museums of Influence*. Cambridge: Cambridge University Press
- Karjahärm, Toomas, Helle-Mai Luuts 2005. *Kultuurigenotsiid Eestis*. Tallinn: Argo
- Keevallik, Juta 1993. *Kunstikogumine Eestis 19. sajandil. Kunstiteadus Eestis 19. sajandil: Uurimusi Eesti kunstist ja kunstielust*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia
- Kukk, Inge s.a. Tartu Ülikooli muuseumid — kaasaegse muuseumi algus Eestis. — http://www.muuseum.ee/et/ajalugu/eesti_muuseumide_aja/tartu_ylikooli_muuse/
- Kukk, Kristi 2003. Mütologiseeritud ajaloo rollist eesti rahvuse arengus. — *Vikerkaar*, nr 10–11, lk 98–107
- Kuldna, Vello 2002. Eestimaa Kirjanduse Ühingu Muuseum (Provinciaalmuuseum) 1842–1940. — *Mon Faible'ist ajaloomuuseumiks*. (Töid ajaloo alalt 4.) Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum, lk 9–58
- Kõiva, Mare 2006. Kas ikka veel tolmunud ruum? Muutustest muuseumikultuuris. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1588–1607
- Loodus, Rein 1993. *Kunstielu Eesti linnades 19. sajandil: Uurimusi Eesti kunstist ja kunstielust*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut
- Markovitch, L. 1995. Dr Voldemar Sumberg ja Eesti Tervishoiumuuseum. — *Eesti Tervishoiumuuseum 4*. Tallinn
- Minaudier, Jean-Pierre 2003. Milles seisneb rahva mälu? — *Vikerkaar*, nr 10–11, lk 90–97
- Mordaun Crook, J. 1973. *The British Museum: A Case-Study in Architectural Politics*. The Pelican Book
- Pets, Eve 2005. EK(b)P VIII pleenumi järellainetus Eesti NSV Riiklikus Ajaloomuuseumis. — *Muuseum*, nr 1, lk 40–42

Muuseumi mõte

- Plessen, M.-L. von 1994. Order and culture passages of popularization. — *Nordisk Museologi*, no. 1, pp. 25–30
- Pärdi, Heiki 1996. Muutuv maailm ja muuseumid. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1930–1951
- Raid, Niina 1968. Tartu Ülikooli Muuseumi ajaloost 1803–1917. — *Kunst*, nr 3, lk 31–39
- Raisma, Mariann 2005. Olümpiamängude ootel. Eesti muuseumipoliitikast aastatel 1975–1980. Ettekanne EKA Restaureerimisteaduskonna kevadkonverentsil
- Raisma, Mariann 2008a. *Musée ideale*. Unistus täiuslikust muuseumist. — *Kunstiteaduslikke Uurimusi*, nr 1–2, lk 87–110
- Raisma, Mariann 2008b. Rahvuse renessanss. Rahvuspõhise muuseumiesitluse taassünd. Ettekanne EKA Restaureerimisteaduskonna kevadkonverentsil
- Raisma, Mariann 2009. Aegruum nõukogudeaegses muuseumiekspositsioonis. — *Aeg ja ruum: Uue muinsuskaitse poole*. (Eesti Kunstiakadeemia toimetised, 19.) Tallinn: EKA, lk 68–88
- Rosenberg, Irene (koost.) 1961. *Eesti NSV muuseumid*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- Rüsen, Jörn 2007. Kuidas ületada etnotsentrismi: lähenemisviisid ajaloolisele tunnustamiskultuurile 21. sajandil. — *Vikerkaar*, nr 1–2, lk 99–110
- Smith, Anthony D. 1993 [1991]. *National Identity*. Reno, Las Vegas, London: University of Nevada Press
- Viiik, Tõnu 2008. Kultuuriline pööre. — *Keel ja Kirjandus*, nr 8–9, lk 604–616

MARIANN RAISMA (sünd. 1974) lõpetas 1997 TÜ ajaloo osakonna, magistrakraad Reinwardti akadeemias Amsterdamis (2003). Alates 2006 on ta Eesti Ajaloomuuseumi arendusdirektor.